

INLEIDING

In dit vijfde deel van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* presenteren we delen van onderzoeken op het gebied van Vrouwenstudies Theologie. Een verschil met vorige bundels is dat nu niet alleen promovendae aan het woord komen, maar ook anderen die onderzoek verrichten op dit terrein. De laatste jaren geven een sterke stijging te zien van vrouwen die in de theologische disciplines gepromoveerd zijn en op dit terrein voortgaand onderzoek verrichten.

In de vorige bundel *Proeven van Vrouwenstudies* werden twee onderzoeksprogramma's op het gebied van Vrouwenstudies Theologie aangekondigd: 'Vrouwen en lichamelijkeheid' en 'Vrouwen verhalen wonderen'. Het programma over wonderen heeft geresulteerd in een bundel, die binnenkort uitkomt. Hierover hopen we in een volgend deel uitvoeriger te berichten. Ook het programma over lichamelijkeheid blijkt aan te slaan. Een breed platform is ontstaan van feministische onderzoeksters die in het kader van dit thema samenwerken. In deze bundel wordt terug- en vooruitgeblikt.

Daarnaast is er een zeer uiteenlopende waaier van promotie-onderzoek, zoals moge blijken uit onze overzichten achterin de bundel van lopend en afgerond onderzoek. Het hier gepresenteerde onderzoek geeft dus maar een deel te zien van een steeds groter geheel. Waar gaan de onderzoeken die in deze bundel aan de orde komen over?

Het *eerste* deel bestaat uit vier artikelen. Drie maken deel uit van lopend promotie-onderzoek en één is de uitwerking van een doctoraalscriptie. *Magda Misset-van de Weg* laat in haar artikel: 'Thecla, een beeld van een vrouw' zien hoe in het tweede-eeuwse verhaal over de belevenissen van Thecla, een jonge vrouw uit Iconium, die het schopt tot 'doule tou theou', rondzwervend predikster, de stemmen van vrouwen ons deelgenoot maken van de aarzeling, het wantrouwen, de miskenning waar vrouwen als Thecla, die zich van hun eigen familie en gemeenschap afkeerden om over te gaan tot de christelijke gemeente, mee te maken hadden. Die miskenning kwam niet alleen van de kant van de samenleving en hun families, maar net zo goed van de christelijke leiders (als Paulus) zelf. De handelingen van Thecla laten echter tegelijk zien hoe vrouwen deze tegenwerking soms dankzij de actieve steun en inzet van andere vrouwen konden overwinnen. Ze geven ons zo een beeld van een gemeenschap waarin vrouwen overeind kunnen blijven en door God(in) gesanctioneerde solidariteit in praktijk kunnen brengen.

Susanne Hennecke wil in haar bijdrage laten zien hoe het probleem van de ons ontglippende tijd, uitgedrukt in de uitspraak 'Ik heb geen tijd', enerzijds met behulp van een theologisch instrumentarium, anderzijds vanuit een filosofisch perspectief kan worden benaderd. Zij doet dit door het denken van de Franse filosofe Luce Irigaray in haar werk *La croyance même* in gesprek te brengen met dat van Karl Barth, in het bijzonder met dat gedeelte van zijn *Kirchliche Dogmatik* waarin hij 'Die Zeit der Offenbarung' behandelt. Het probleem van het niet kunnen beschikken over de tijd is bij beide denkers verbonden met het probleem van de ontvouwing van de menselijke c.q. vrouwelijke subjectiviteit. Beiden hebben bovendien gemeen dat ze tegenover het oude tijdperk van oneigenlijk leven een nieuwe tijd, een tijdperk van authentiek leven stellen. Waar bij Barth aan de drempel van de nieuwe tijd Christus verschijnt als openbaring van mogelijk nieuw leven, treft Hennecke bij Irigaray de engelen aan als drempelfiguren. Is de leer van de engelen zoals die ontwikkeld is door Irigaray een alternatieve christologie of een alternatief voor de christologie?

In haar artikel 'On or Off the Bus?' analyseert *Denise Dijk* het werk van de protestantse feministische liturgiste Marjorie Procter-Smith. De titel van het artikel duidt de bewust ambivalente positie aan die deze voorvechtster van de Feministisch-Liturgische Beweging wil innemen: met één been in de (christelijke) liturgische beweging, in constant kritisch debat met de kerken en met haar collega's in de liturgiek, met het andere been in de Feministisch-Liturgische Beweging, waarin bijvoorbeeld ook joodse vrouwen en aanhangsters van de Goddess Movement actief zijn.

Dijk laat zien hoe dit gecombineerde engagement Procter-Smith confronteert met een cognitieve dissonantie tussen beide terreinen, maar haar ook een van de eersten doet zijn die de deeldiscipline Vrouwenstudies Liturgiek helpt ontwikkelen. Haar loyaliteit ligt in de eerste plaats bij de feministische beweging. Vandaaruit zet zij zich aan een kritische dialoog met de liturgische beweging ten einde daarbinnen de voor vrouwen noodzakelijke veranderingen te kunnen bevorderen. Volgens Procter-Smith is de wereld, inclusief de kerk, geen veilige plaats voor vrouwen en is de kerk medeverantwoordelijk voor het lijden van vrouwen. Liturgische taal, inclusief de vraag wie daarover beslist, staat daar niet los van. Procter-Smith wil bijdragen aan de constructie van een feministische liturgische traditie, onder meer via het door Schüssler Fiorenza naar voren gebrachte begrip 'gedachtenis' en het delen van vrouwenverhalen in de liturgie. Dijk toont zich zeer geboeid door deze 'lekenvrouw on the bus'.

Jessica Francke doet in haar artikel verslag van een onderzoek in het zuidelijk deel van Ghana naar de veranderingen die het christelijk geloof en de migratie naar de stad meebrachten voor verschillende generaties vrouwen

binnen één familie. De komst van het christendom had ingrijpende gevolgen voor de organisatie van de economie en - daarmee samenhangend - van de familiestructuren. In plaats van de matrilineaire lijn der geslachten kwam er een kernfamilie met de man aan het hoofd.

Wat is de betekenis van het christelijk geloof voor vrouwen in deze nieuwe situatie? Kijkend naar drie generaties vrouwen concludeert Francke dat voor de jongste generatie godsdienst een belangrijke mate van individuele - en financiële - vrijheid verschaft. Deze vrouwen beleven hun geloof het liefst in de 'grote' kerkgemeenschappen die hen vrij laten. De generatie daarboven heeft minder kansen op een zelfstandig bestaan. Zij voelen zich meer aangetrokken tot Pinkster- en charismatische gemeenschappen en zoeken in God steun voor hun economisch bestaan. De oudste generatie ten slotte heeft - als eerste generatie migranten - de minste kansen. Voor hen is de (Pinkster-)kerk vooral een mogelijkheid bepaalde eigen activiteiten te ontplooiën. Zij zijn emotioneel en financieel afhankelijk gemaakt. Zo, concludeert Francke, functioneren God en geloof in God als transitionele ruimte tussen verleden en toekomst, tussen armoede en hoop op een goede toekomst.

Het *tweede* deel van deze bundel is bedoeld om het voortgaande debat te stimuleren binnen Vrouwenstudies Theologie. We willen de diversiteit aan stemmen die binnen de feministische theologie te horen is een plek geven. Deze keer gaan twee feministische theologes twee thema's te lijf die in de 'klassieke' theologische traditie tot de centrale vraagstukken behoren: de vraag welke beelden we kunnen gebruiken om over Gods zijn te spreken en de vraag hoe om te gaan met het leerstuk van de verzoening.

Akke van der Kooi wil een systematische bijdrage leveren aan de bezinning op het spreken over God in de feministische theologie. Zij sluit zich aan bij de feministische kritiek op het beeld van de patriarchale vadergod, maar pleit er voor niet te snel voorbij te gaan aan de wijze waarop vrouwen door de eeuwen heen manieren hebben gevonden - ondanks alle marginalisering - te overleven met dit beeld. Is die eigen beeldvorming niet een eerste begin van deconstructie (geweest) en gaan wij met nieuwe, alternatieve beelden niet te snel aan de concreetheid van de daarachter liggende ervaringen voorbij?

Van der Kooi bespreekt verschillende pogingen binnen de feministische theologie om met behulp van het concept van de triniteit tot een nieuw verstaan van de betekenis van God te komen. Zelf wil zij zich niet aan dat concept binden. Zij brengt - in het spoor van J.B. Metz, D. Tracy en O. Noordmans - de gedachte van de 'onderbreking' voor het Godsverstaan naar voren. Daarbij gaat het om de breking in Gods handelen (een God die spreekt en zwijgt, die komt en gaat, die troost en waait waarheen Zij wil) én

om een ervaren van Gods inbrekende presentie als een onderbrekend moment in ons leven. Dit moment zelf is niet te verbeelden ('de lege plek'), maar roept wel nieuwe verbeelding op.

In haar artikel verbindt *Manuela Kalsky* de vraag naar een hedendaagse invulling van de transcendentie met de kwestie van de klassieke verzoeningsleer. Zij verzet zich tegen de voorstelling in deze leer van een uitsluitend mannelijk godsbeeld, van een hiërarchische relatie tussen God en mens en van de automatische koppeling van heil van godswege met geweld en lijden. Haar zoektocht naar eigentijdse verbeeldingen van transcendentie leidt haar naar een theologie van de relatie, zoals die onder meer door Carter Heyward is ontwikkeld. Deze theologie gaat niet langer in de richting van een goddelijke macht buiten de wereld. Ook heil en verlossing vallen niet vanzelfsprekend met de kruisdood van Jezus samen, maar worden gelokaliseerd in rechtvaardige relaties tussen mensen. De ander staat centraal. Kalsky meent dat Carter Heyward te veel nadruk legt op de relatie waarin het verschil tussen ik en de ander overwonnen is, terwijl zij met behulp van Buber en - verrassend - Connie Palmen pleit voor het laten bestaan van het verschil. Momenten van het goddelijke dienen zich niet in eerste instantie aan in harmonie, maar in de confrontatie met de ander als ander.

In het *derde* deel van deze bundel wordt aandacht besteed aan lopende en afgeronde projecten binnen Vrouwenstudies Theologie. Het onderzoeksprogramma 'Lichamelijkheid, Religie en Gender' dat in de vorige aflevering van *Proeven* werd aangekondigd, heeft een eerste afronding gehad. Momenteel wordt door verschillende onderzoeksters samen aan een vervolg gewerkt rond twee thema's: 'Women's bodies and religious boundaries' en 'Dualistic thinking and gender constructions'.

In een rapport dat Marian Papavoine schreef voor de IWFT worden verschillende aanbevelingen gedaan om het onderzoek verder te internationaliseren. In de 'kroniek' wordt verslag gedaan van een viertal conferenties die voor Vrouwenstudies Theologie belangrijk waren: de tweejaarlijkse bijeenkomst van de ESWTR (European Society of Women in Theological Research), die ging over 'Bronnen voor Theologie', een conferentie over identiteit en verhalen: 'Narrating Selves and Others'; de conferentie in Groningen naar aanleiding van het afscheid van Riet Bons-Storm als bijzonder hoogleraar Pastoraat en Vrouwenstudies Theologie en de conferentie in Nieuweschans, waarin feministische theologes uit binnen- en buitenland samenkwamen rond het thema 'Lichamelijkheid, Religie en Gender'. Verder wordt geschreven over de lustrumdag van de IWFT, gehouden rond het thema 'passie'. Ook de oprichting van een nieuw tijdschrift, *Fier*, wordt hier vermeld.

Als afsluiting van de bundel wordt wederom aandacht besteed aan promoties van feministische en andere vrouwelijke theologen: een overzicht van nieuw verschenen proefschriften, proefschriftpresentaties door Gerda Boiten en Melanie Morrison en een overzicht van lopend onderzoek laten zien dat een grote hoeveelheid onderzoek mogelijk in aanmerking komt voor bespreking in komende delen van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*.

Wat ons als redactie interesseert is of er een lijn in de in deze bundel gepresenteerde onderzoeken valt te ontdekken. Is er bijvoorbeeld een verbinding te leggen tussen de zeer uiteenlopende thema's die de vier hoofdartikelen in het eerste deel van deze bundel aan de orde stellen? In alle vier is een heen en weer gaan te bespeuren tussen het ontdekken van een 'eigen' feministisch-theologisch erfgoed en het claimen van het traditioneel-christelijke.

Het betrekken van een 'kerkvader' als Barth bij het debat over de eigen utopische plek die het volk van de vrouwen in de woestijn zich zoekt is te interpreteren als een zich toe-eigenen van het erfgoed der vaders. De neiging om dat erfgoed op bruikbaarheid te onderzoeken blijkt ook in het stuk van Akke van der Kooi. We moeten, meent zij, als feministen zorgvuldig kijken naar de 'andere' dingen die vrouwen in de loop der eeuwen hebben gedaan met 'dezelfde' woorden en zo hun pogingen tot deconstructie op het spoor komen. Zelf biedt ze een eigen en verrassende, van de klassieke leer afwijkende benadering van het spreken over God - maar heeft die niet ook zijn wortels in een spiritualiteit die met de traditie gegeven is: de via negativa?

Zoals Denise Dijk schrijft, bewegen feministische liturgisten als Marjorie Procter-Smith zich in een voortdurende pendelbeweging, waarbij ze enerzijds aandacht willen houden voor het rijke erfgoed van de liturgische beweging, maar anderzijds zich maar al te goed bewust zijn van de uitsluitingsmechanismen die vrouwen de toegang tot die rijke traditie ontzeggen.

Ook Magda Misset-van de Weg laat zien hoe vrouwen al in de vroegste christelijke traditie hun eigen wegen kunnen zijn gegaan en hun eigen invulling gaven aan begrippen waarvoor door dominante sectoren in de samenleving van toen definitiemacht geclaimd werd: patronage, inwijdingsrituelen van maagd tot huisvrouw.

Zeggen wij iets origineels als we beweren dat uit al deze artikelen de behoefte spreekt van feministes om met de dominante klassieke thema's binnen de christelijke traditie een eigen verhaal te vertellen? Nee, in de feministische theologie is altijd gezegd dat de traditie net zo goed van vrouwen als van mannen is. Toch zien wij een verschuiving, een accentverschil ten opzichte van eerdere jaren van feministisch-theologisch onderzoek: toen was het van het grootste belang om de verlangens van

vrouwelijke gelovigen uitdrukking te geven en daarvoor nieuwe wegen, nieuwe uitdrukkingsmogelijkheden te zoeken. Feministische theologen zochten naar wegen om de eigenheid van vrouwen naar voren te halen en die af te zetten tegen de dominante categorieën waarin theologie tot op dat moment gedacht was. Dat zoeken naar een 'ander geluid' was vaak een zoeken om erkenning, om legitimiteit voor de eigen vrouwelijke stem. Nu starten veel onderzoeksters meer vanuit een vanzelfsprekende positie, een nadrukkelijk aanwezig zijn in het veld. Dat vrouwen er zijn binnen de kerken, in theologisch onderzoek, spreekt vanzelf en hoeft niet bevochten en beargumenteerd te worden.

Zaak is te onderzoeken wat vrouwen (nog) waardevol vinden binnen de eeuwenoude traditie die door de dominante groepen is ingevuld. Niet de traditie en de kerkelijke instituten dienen de inbreng van vrouwen te legitimeren, vrouwen willen wel eens zien wat de kerk en de traditie waard zijn voor hun leven en geloof.

De tegenstelling tussen een eerdere fase in feministisch-theologisch onderzoek en de huidige fase moet natuurlijk niet absoluut en zwart-wit gedacht worden. Het gaat slechts om een geleidelijke accentverschuiving. Die zou in verband kunnen staan met de wisselwerking tussen traditie en ervaring waar het in de theologie altijd om draait; de ervaring van vrouwen is nu meer dan vroeger in de beleving van theologes en gelovigen een gegeven; met behulp van dat gegeven wordt de traditie in dit stadium van het onderzoek opnieuw kritisch onderzocht.

Kune Biezeveld
Freda Dröes
Gé Speelman
Mirjam Vermeij